

# (NÉP)ETIMOLÓGIAI EGYVELEG

MOKÁNY SÁNDOR

Sebestyén Árpád 70. születésnapjára  
„az felkértek körén felüli [= kívüli]”  
köszöntésül

*Prolóógus (helyett):* Cikkemben magyar szók eredetével foglalkozom. Többségüket kisebb-nagyobb mértékben (át)alakította, (újra)értelmezte a népi nyelvérzék, vagyis a népetimológia. Nyelvjárási szókincsünkhöz tartozó szavakon kívül megvizsgálom még két tiszavirág életű névszó, egy állandósult szókapcsolat és egy kihalt (ragadvány)név eredetét is. – A nyelvjárási szakirodalomból idézett példák különböző hangtani finomságait, fonémán belüli hangszínváltozatait a szócikkek végén – képletekben – köznyelviessim.

1. A Magyar etymológiai szótár ismeretlen eredetű szavaink között tartja számon az 1888-ban följegyzett Rozsnyó vidéki

## *agyarkásztat*

‘csíráztat’ igét (EtSz. *agyarkásztat* a.). Ennek a – kétségtelenül idegen szemléletet tükröző – szónak eredete az érintkező szlovák nyelvben keresendő: l. a szlk. *kličkovat* ‘csíráztat’ (Isačenko 1950–1957: 276) igét, ez pedig a *klič* ‘(kis) agyar’ → ‘csíra’ kicsinyítő képzővel alakult *kliček* ‘csíra’ [tkp. ‘agyarka’] igei származéka (Holub–Lyer 1978 *kličiti*, *kliček* a.; Hvozdzík 1933: 16. *agyar* a.). – A Rozsnyó vidékén följegyzett *agyarkásztat* ‘csíráztat’ ige tehát a szlovák *kličkovat* ‘csíráztat’ [tulajdonképpen ‘agyarkásztat’] szónak a tükörfordítása.

2. Egy hangváltozás két (vagy több) irányú fejlődése átértelmezést indíthat el a három tagból álló összetett szó kö z é p s ő elemében. Az egyik hangfejlődési elágazás utolsó láncszeme révén elavulttá válik a „beágyazott” szó, de megőrzött régiségként, szóközületként fennmarad, a másik – a mai hangállapotot, illetőleg szóváltoztatott eredményező – elágazás az úzus. A régi és az új szóváltozat szembenállásából adódik, hogy az elszigetelődöttek, a „zátonyra futottnak” eredeti szemantikai tartalma idővel bizonytalanná válik, visszaszorul, illetőleg ki is ürül(het), s ezzel megteremtődik spontán átértelmezésének előfeltétele. Például: nyelvjárásaink többségében, már ahol följegyezték, a ‘gyógyászati célra használt kénpor’-nak *büdöskővirág*, *büdösküvirág*, (elvéttve) *büdösküvirág* a neve, viszont egyedi (csak Patosfa nyelvjárásában gyűjtött adat) a

### büdöskivirág

változat (ÚMTsz. *büdöskövirág* a.). E példák középső elemének szabályos hangfejlődését – ábrázolva – a következőképpen foglalom össze:

$$\begin{array}{l} \nearrow *kij \rightarrow *kí \rightarrow ki \\ *kiü \rightarrow *këü \rightarrow *köü \rightarrow kő \\ \searrow *küü \rightarrow kű \rightarrow kü \end{array}$$

Mivel Páka, Náprádfa és Bánokszentgyörgy nyelvjárásában a ‘kő’-nek ma *küö* (← *\*kő*) változata van (l. a Nyatl. 968. szólapját), a *\*büdöskivirág* középső *ki* eleme eredeti értelmét elvesztette (ü. ma *büdösküövirág*-nak kellene hangzania), így a népetimológia Pákán és Náprádfán *büdöskisvirág*-ra, ismét Pákán, valamint Bánokszentgyörgyön *büdöskésvirág*-ra értelmesítette (a bemutatott összetett szavakat l. ÚMTsz. *büdöskésvirág* a.). – A népetimológiai változásokat így ábrázolom:

*\*büdöskivirág* → *büdöskisvirág* [← *kis* ‘kicsi’] → *büdöskésvirág* [← *-kés*, vö. *édeskés*, *kövérkés*]

### 3. A

#### *cinkota*

madárnévre csak egyetlen adatunk van: 17. század: „vulpem, vitulum, aves mixtas de minoribus Nro. 200, vulgo *czinkota* Nro. 50, lepores...” (MNy. 10: 181). – A *cinkotá*-t Ernyey József mind alakilag, mind tartalmilag határozottan cseh szónak tartja, pontosabban: a cseh hangfestő *cinkat* ige főnévi származékát látja benne. Alakilag tehát olyan képzett szó ez, mint például a *kuropta* ‘fogoly’, *prskota* ‘fenyves madár’ vagy *pechota* ‘gyalogság’, *sirota* ‘árva’ stb.; jelentéséről pedig az a véleménye, hogy „a cseh nyelvben *cikota*, *cvikota* a tulajdonképpeni húros rigó, tehát fenyves madár, tótul [= szlovákul] *cvičala*, *čvinčala*, melynek hangját a tót nyelv *cvink* szóval utánozza”; egyébként is „a XVII. századi levelezésekben a *madarak* = *aves* [én emeltem ki: M.S.] szó mindenkor fenyves madarat jelent” (uo. 181).

Gombocz Zoltán és Melich János forrásaikban *cvikota* ‘húros rigó’ madárnevet nem találtak, ezért a *cinkota* madárnév Ernyey-féle eredetmagyarázatát kétségesnek, tisztázatlannak, jelentését – „madárféle (fenyvesmadár?)” – pedig bizonytalannak minősítették (EtSz. 714).

Kiss Lajosnak (az 1950-ben Budapesthez csatolt *Cinkota* helynévalak eredete kapcsán) az a véleménye, hogy a *cinkota* madárnév ‘fenyőrigó’-nak értelmezhető (FNESz.<sup>4</sup> *Cinkota* a.).

A vizsgálatunk tárgyát képező régi madárnévvel Kiss Jenő nem foglalkozik; indoka: „a pontatlan jelentésmagyarázat” nem teszi lehetővé azonosítását (Kiss 1984: 14).

Az alábbiakból – meggyőződésem szerint – kiderül, hogy Ernyey fent ismertetett eredetmagyarázata közel áll a valósághoz, mivel a *cinkota* nyugati szláv származtatása helyes, persze azzal a pontosítással, hogy a szlovák nyelv az átadó, nem pedig a cseh. Szlovák eredetije fellelhető ugyanis Oskár Ferienc madártani munkájának az alábbi, ‘fenyőrigó’ jelentésű nyelvjárási névváltozatai között: *cvičal*, *cvikota*, *cvičala*, *čvikota*, *kvičala*, *kvičela*, *švikota*, *vriskala* és *borókaš*; ezek a madárnevek (az utóbbin kívül) mind hangutánzó eredetűek, és – a szlovák ornitológus véleménye szerint (is) – a

fenyőrigó (*Turdus pilaris*) hangját utánozzák (Frianc:1958: 195-6). – Az elmodottakat képletben így foglalom össze:

szlk. *cvíkota* ‘fenyőrigó’ > m. \**cvikota* > \**cikota* > *cinkota* ‘ua.’.

Az *n* szeretlen járulékhang megjelenésére vö.: *boka* > *bokancs* ‘bakancs’, *bogács* > *bogáncs*, *bogrács* > *bográncs* stb. (TESz. *bakancs* a.). – Ám lehet, hogy a *cinkota* kialakulásában a *cinke* madárnévnek volt elsődleges szerepe, ebben az esetben a fenti képlet így módosul:

szlk. *cvíkota* ‘fenyőrigó’ → m. *cinkota* ‘ua.’ [← *cinke*, *cince* ‘cinege; Meise’].

#### 4. Több nyelvjárásunkban a ‘jóllakásig eszik’ fogalmát

##### *egyest eszik a hasával*

szólással fejezik ki. Íme: *Ēggyest öszik a hasávā* (SzegSz. *eszik* a.); Szeged: *Egyszer ehetett egyest a hasával*; Nagykunság: *Nem eszik egyest a hasával*; Hódmezővásárhely: *Nem igen eszik egyest a hasával*; Baranyában – pontosabban Keszű nyelvjárásában – viszont ennek az állandósult szókapcsolatnak alábbi változatát jegyezték fel (1904-ben): *Sohase öhetik a hasával intest* (ÚMTsz. *has* a.). – Az *egyest eszik a hasával* szólás *egyest* vezérszavát a népetimológia alakította ilyenné, elsődlegesnek ugyanis az

##### *intest eszik a hasával*

változatot kell tekintenünk. Állításom arra alapozom, hogy bizonyos nyelvjárásokban a ma is előforduló *intest* (:>) *intes* határozószó deríthet valójában fényt ennek a szólásnak mikéntjére, eredeti szemléleti háttérére. Lássuk tehát a bizonyító adatokat: Ormánság: 1. *intēs* ‘valamivel egy szinten, egy vonalban levő’: *Intes a földdel az ablak*; Dunántúl: *intest* ‘ua.’; 2. *intes* ‘irányában’; 3. *intēst*, *intöst* ‘egyenesen’: *Mék intöst* (MTsz.). Vö. még: *intes* határozószó (ritka) ‘valamivel egy szinten, egy vonalban álló’ (például két tárgyat tesznek egymás mellé: egy szinten, egy magasságban van a kettő): *Intezs vód vele*. – *Úgy ēdagatt a csípölöm, hogy intezs van az ódalammā*. – *Osztán úty tördelőzik ē a fogam: intezs van az ingyemmē* (OrmSz.); szintén az Ormánságból: *egy-intēst* ‘egy szinten valamivel’ (ÚMTsz. *egyintest* a.). – Az *intest eszik a hasával* szólás értelme, szemlélete tehát képekre lefordítva: ‘Olyan bőségesen el van látva elfogyasztható étellel, hogy színültig megtölt(het)ji vele a hasát, azaz (pukkadásig) teleeszi ~ teleeheti magát’. Ott, ahol az *intest* határozószó elévült, esetleg elhalt, az *intest eszik a hasával* szólás értelmellenné vált *intest* vezérszavát sem tűrte meg a nyelvérzék, ezért népetimológiásan egy morfológiailag vele azonossá alakított, közeli fogalmi tartalmúnak felfogott *egyest* határozószóval cserélte fel. Ebben, úgy gondolom, hogy az *egy* számnévnek (belső tárgyként): ‘egy jót’ értelme játszhatott virtuálisan jelentősebb szerepet; vö. például: *I-gyunk eg-gyēt* ‘Igyunk egy jót’, *Rán-tot rājta eg-gyēt* ‘Rántott rajta egy jót’ stb.; l. még: *eggyes* ‘egyétértő, benső viszonyban levő’: *Ez is nagyonn egyes vóut avval a jóufélévél* (SzamSz. *egy*, *egyes* a.).

Az etimologizáló átalakítást így ábrázolom:

*intest eszik a hasával* ‘(pukkadásig) teleeszi magát’ → *egyest eszik a hasával* ‘ua.’

[← *egy* számnév: *egyēt* ‘egy jót’ ~ *egyes* ‘(teljesen) azonos’ stb. ].

### 5. Megjegyzés: Az Ormánságban maga az 'egy szinten' jelentésű

#### *intest*

határozószó is – a *színt* 'színvonal' beleértésével – másodlagos átértelmesítést szenvedett, vö.

#### *színtest*

'színültig': *Színtest aggyad!* (OrmSz. *színtest* a.) – Ábrázolva:

*intest* 'egy szinten' → *színtest* 'színültig' [← *színt* 'színvonal'].

6. A 'derelyevágóval készített, hullámos szélű levestésztá'-t Debrecenben *eperlevél* összetétellel, valamint

#### *eperleves tészta*

szókapcsolattal jelölik (ÚMTsz. 2: 195, 196). A második példa előzménye minden bizonnyal *\*eperleves tészta* lehetett, középső elemének rövidülése haplológiára emlékeztet ugyan, de ténylegesen a *leves* 'ételféleség' népetimológias hatását tükrözi. E „rövidülést” Nagyszalontán a népetimológia tovább alakította, mivel ott már magát az ételt, vagyis az 'eperlevél nevű tésztával készített leves'-t nevezik meg az

#### *epërleves*

szóösszetétellel (uo. 196). A második tag elhagyását nyilvánvalóan az az igény váltotta ki, hogy kiküszöbölődjön az *\*eperleves leves* (? ← *\*eperleves tésztaleves*; vö. Kaba: *epërlevëltészta* 'eperlevél nevű tésztával készített leves'; uo. 196) szűkségtelen(nek érzett) szóismétléses, valamint (terminológiai zavart keltő) kettős meghatározás. – Mindeme változásokat – képletesen – így foglalom össze:

*\*eperleves tészta* 'eperlevél durván fogazott széléhez hasonlító levestészta' →  
*eperleves tészta* [← *-leves* 'folyadékból álló (meleg) étel' + *tészta* 'száraztészta'] 'ua.'  
 → *epërleves* [= *epërleves* (∅ *tészta*)] 'eperlevél nevű száraztészttal készített leves'  
 [← *\*epërleves leves* (? ← *\*epërleves tésztaleves*)].

7–8. Az Új magyar tájszótár *ekekaloda* 'az eke szállítására használt kétágú csúsztatófa' szócikkében Csombord nyelvjárásából

#### *ekekadola*

változatot közöl. A szócikk szerkesztője szögletes zárójelbe tett felkiáltójellel hívja föl a figyelmet arra, hogy az eredeti forrásban ez az összetett szó így szerepel (ÚMTsz.). – Az *ekekadola* utótagjának valós voltát megerősíti A romániai magyar nyelvjárások atlasza 89. szőlapján található – úgyszintén „megfelkiáltójelezett” – marosbogáti (L10) *kadala* 'ekelő' adata. Ennek a változatnak a keletkezésére fényt derít a következő szóföldrajzi tény: a *kadala* az azonos jelentésű *kalada* és a *kabala* elterjedésének érintkezési sávjában van (l. a mellékelt térképszeletet).



Az alakváltozatok nyelvföldrajzi elhelyezkedéséből, érintkezéséből könnyűszerrel megállapítható, hogy a marosbogáti *kadala* szókeveredéssel keletkezett, azaz:

*kalada* × *kabala* → *kadala*

A csombordi *eekadola* utótagja is hasonlóképpen jö(hete)tt létre:

*eekalada* × *\*eekabola* → *eekadola*

Állításom igazságtartalmát megerősíti az a figyelmet érdemlő tény, hogy a csombordi *\*eekabola* (korábbi vagy jelenlegi) meglétére közvetve utalnak az említett szólap *kabola* (E9, 11–13; L8, 18; stb.), valamint *eekabola* (M7, 8; T2, 9; stb.) adatai (RMNyA. 89: *ekelő*).

Itt említem meg, hogy Garbolcon, Beregszász vidékén, Nagyaron, Gacsályon, Szatmár vármegyében és Csengeren a *kabola* szó a *kabolaút* 'dülőút' összetétel előtagjaként szerepel; figyelmet érdemel viszont az, hogy Rozsály nyelvjárásában ennek a szántóföldek között fennhagyott keskeny szekérútnak viszont

#### *kabolóút*

a neve (ÚMTsz. *kabalaút* a.). – A *kabalaút* jelzői szerepű *kabola* 1. 'kanca', 2. 'ekelő' előtagja régi szláv jövevényszavaink közé tartozik (TESz. *kabala* a.; MNyA. 136: *ekelő*). Könnyen észrevehető, hogy a rozsályi *kabolóút* alakváltozat népetimológiásan keletkezett: *kaboló* előtagjának utolsó „szótagja” a nyelvjárási *lóu* 'patás háziállat' (ÚMTsz. *ló* a.) hatását tükrözi. – A népetimológiásan átalakított szóalak létrejötté képzetben kifejezve:

*kabolaút* 'dülőút' → *kabolóút* 'ua.' [← N. *lóu* 'patás háziállat'].

9. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár 1665-ből közli az alábbi mondatot: „Porcenella Talakra, ugjan ollyan cseszekre al(ia)s *Farfurnak* is hiyak Tall. 100” (SzT. 3: 701). – Az általam kiemelt

#### *farfur*

szónak 'porceláncésze' bizonytalan értelmezését a jelentés elé tett kérdőjellel fejezték ki a szerkesztők. Az alábbi adatokból azonban kiderül, hogy abban az időben a *porcenellá*-nak, azaz 'porcelán'-nak *farfur* vagy *farfur* volt – bizonyára szűk(ebb) körben – a szinonimája. A 'porcelán' jelentésű *farfur* – *farfur* ugyanis török hódoltságbeli, alkalmasint igen rövid életű, átvétel lehet; vö. tör. *farfur*, *farfur* 'porcelán'; a törökből bekerült az orosz, ukrán és a lengyel nyelvbe is: vö. or. *фарфóρ*, ukr. *фарфóρ*, lengy.

*farfura* :’ua.’ (Fasmer 1973, *φαρφορ* a.). A fenti magyar példamondat, meg az általam idézett adatok tehát egybehangzóan bizonyítják, hogy a *porcennellatál*-nak, illetőleg a *porcennellacsészé*-nek a 17. század közepe táján *\*fá(a)rfurtál*, *\*fá(a)rfurcsésze* neve is előfordul(hat) Erdélyben.

**10–16.** A hét elemből álló csillagképnek, a *Göncölszekér*-nek nyelvünkben, nyelvjárásainkban számos név- és alakváltozata ismeretes. Lássunk ezekből előbb néhány régi adatot: 1560 körül: *kenchel zekere*; 1577: *Göntsön szekere*; 1585: *Göncöl szekere*; 1590: *Genczel szekere*ig stb. (TESz. *göncölszekér* a.); majd következzenek Szabó T. Attilának a moldvai csángó kutatópontokon gyűjtött színes adatai:

*Bénce szekere, Bencer szekere, Csiki szekere, Demsze szekere, Dence szekere, Densze szekere, Ganci szekere, Gence szekere, Gince szekere, Göncszekér, Gönce szekere, Gönde szekere, Isten szekere, Jancsi szekere, Jancsika szekere, Joncsi szekere, Vencé szekere* stb.

(Szabó T. Attila 1957: 460).

A bemutatott példákat kiegészítem A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának alábbi – Szabó T. Attila cikkében nem, illetőleg másként szereplő – szavaival [az *e* fonéma nyiltabb *ę* hangszínváltozatát nem jelölöm]:

(Tatros) *szempétér szekere ~ göncszekere*; (Forrófalva) *ganciszekere ~ gincszekere*; (Diószén) *gyéncszekere ~ bēncszekere ~ vēncszekere*; (Trunk) *gēncszekere ~ vincszekere*; (Nagypatak) *gēncszekere ~ dēncszekér*; (Pusztina) *jancsiszekere ~ natyszekér*; (Luizikalagor) *nagyszekér ~ bēncszekere ~ jancsikaszekere ~ kēruca*; (Válészáka) *nagyszekér ~ vēncszekere ~ karu máre*; (Bogdánfa) *gēmcszekere ~ gēncszekere ~ dēmsze szekere* ~ *dēmsesekere* (MCsángNyA. *nagygöncöl* a.).

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *Göncölszekér* összetett szónak „előtagja valószínűleg azonos a ném. *Konrad* személynév *Künzel*, *Günzel* becéző alakjával”, melynek magyar megfelelőit így rögzítették nyelvemlékeink: 1150 k./13–14. sz.: *Guncil*, 1355: *Kunchul*, 1466: *Kenczel*, 1584: *Köncöl*; a szócikk magyarázó részének utolsó előtti mondatában a szerkesztők megjegyzik: „De hogy miért éppen a *Köncöl*, *Kencel*, *Göncöl* személynév került a szókapcsolatba, annak éppúgy nem tudjuk okát adni, mint ahogy a mai N. *Csiki szekere*, *Jancsi szekere*, *Jancsika szekere* ‘göncölszekér’ (Nyr. 81: 460) keletkezésének sem ismerjük az indítékát” (TESz. *göncölszekér* a.).

Az alábbiakban – többek között – a

### *Jancsi(ka) szekere*

csillagnév keletkezésének indítékát is megvizsgálom.

A változatok nagy hányada – mint erre a TESz. (idézett helyen) is rávilágít – népetimológias úton jött létre. Lássunk azért még néhány frissebb, másodlagos motivációval keletkezett adatot:

a. Csíkszépvíz (Cs162): *göncör szekere* ⇨ *göndör szekere* [⇐ *göndör* ‘csigásan csavarodó hajú’] (SzékNyfSz. *göncölszekér* a.);

b. Zsitvabesenýő (Csz9): *göncölszekér*  $\geq$  ritk. *göncössekér*  $\rightarrow$  (ritk.) *göncös'szekér* [ $\leftarrow$  *göncös*; a *gönc* 'összekuszált csomó' (MTsz. *gönc* a.) származéka] (MNYA. 614: *Göncölszekér*);

c. Mátraalja: *\*gönceő-szekeri* > *\*könceő-szekeri* [ $>$  *\*kinceő-szekeri*]  $\rightarrow$  *kincseő-szekeri* [ $\leftarrow$  *kincs* 'nagy értékű ingó vagyontárgyak összessége'] (ÚMTsz. *göncölszekere* a.). – Ide sorjázna a következő, fentebb idézett moldvai csángó adatok is; például:

d. [*kencel*  $\geq$  *gencel* (előzményt feltételező)  $\rightarrow$ ] *vencélszekere*  $\rightarrow$  *vencészekere*  $\rightarrow$  *bencészekere* [ $\leftarrow$  *Vencel*, illetőleg *Vence* 'Vince', *Bence* becézőnevek];

e. [*göncöl szekere*  $\rightarrow$ ] > *göncseszekere* > *göncseszekere* > *gince szekere*  $\rightarrow$  *ganciszekere* [ $\leftarrow$  *Ganci*, a ném. *Hanzi* 'Jancsi' (< *Hanzel* 'Jancsi' < *Hans* 'János') alakváltozata].

f. Az utóbbi metamorfózis alapján kézenfekvő az a következtetésem, hogy a *Jancsi(ka) szekere* csillagnév szerkezet első eleme a *Ganci szekere* birtokos jelzőjének fordítása (lehet).

17. Az előbbihez hasonló – egyszersmind azt közvetve megerősítő – magyartításnak lehetünk tanúi a következő nyelvjárási példákban is:

Felsőőrön (Aul)

#### *vosszámihli*

Völcsejen (A10) *vasszermikli* a 'vízzel felöntött törkölyből erjesztett, gyenge minőségű, enyhén szeszes ital', de ennek a – németből átvett – összetett szónak Agyagossszergényen (A6), Magyargencsen (A21) már

#### *vizmiska*

Szár földön (A7) *vizimiska* a magyartított neve (Az adatokat l. MNYA. 588: *lőre*).

E jelenségre álljon itt még két, a nyelvjárási irodalomból talán kevésbé ismert analóg példa:

a. A zselici Somogyhárságy (44) nyelvjárásában a *szijószék* 'a faragónak a megmunkálendő fadarab befogására való eszköz, amelyen átvetett lábbal ülve vonókéssel faragnak' mellett *hánclpánk*, Szentlászlón (44) *faragószék* – *vonyószék* mellett

#### *hánclponk*

megnevezésváltozat is használatos; Gálosfa (35) nyelvjárásában viszont a *hánclpánk* vagy *hánclponk* helyett

#### *jancsipad*

adattal találkozunk (ZselNya. 369: *faragópad*). – Rónai Béla véleménye szerint a gálosfai *jancsipad* a német nyelvjárási *hánclponk* tükörfordítása (uo. 53).

b. Borsa völgyében a 'reumás fájdmakra, ficamokra használt gyógykenőcs (Unguentum aromaticum)' neve

#### *papjános-kenőcs*

alakban ismert. Eredete a román nyelvben keresendő, ti. „az elnevezés az ineresztő popiumból keletkezett – tudjuk meg az Új magyar tájszótár megszerkesztett, de még kiadatlan *papjános-kenőcs* című szócikkből –, amit a románok

*Pop Yuon vergyének*

alakítottak, az utóbbit pedig a magyarok *Pap Jánossá* magyarosítottak” (ÚMTsz. *papjános-kenőcs* a.).

18. Szinnyei József felvette tájszótárába – Csaplár Benedek szóbeli közlésére hivatkozva – a szegedi ‘olyan búza, amelyet tavasszal is vethetni’ jelentésű

*járó-búza*

szöösszetélt (MTsz. *járó* ‘gyalogút, járó út’ a.). Bálint Sándor két helyen is megemlíti tájszótárában: *járóbúza* ‘olyan búzafajta, amelyet ősszel-tavasszal egyaránt lehet vetni’, ám „vetésére ritkán kerül sor” (SzegSz. *járóbúza* a.); majd a *tavaszbúza* szócikkbében ismét szól róla az alábbi megjegyzés végén: „az újabb időkben alig fordul elő, hogy tavaszi búzáat is vetnének. Manapság *járó búza* a neve” (uo., + *tavaszbúza* a.). Látjuk tehát, hogy Szegeden az úgynevezett *tavaszbúza*-t kiszorította újabb (faji) (név)változata, a *járóbúza*.

Vegyük még sorra a többi idetartozó adatot is: (Magyarbikal) *járóybúza* ‘tavaszbúza’ (TszKal. 65); (Békés) *gyaróy-búza*, illetve *járóy- [...] búza*, (Heves megye) *járó buza*, (Mezőtúr) *járó-búza*: ‘ősszel-tavasszal egyaránt vethető búzafajta’ (ÚMTsz. *járóbúza* a.).

Szinnyei József fentebb idézett szócikkének igei *járó* alapszavából az alábbi fontos következtetést vonhatjuk le: a *járó-búza* kompozitum *járó* előtagját a Magyar tájszótár szerkesztője képzett szónak tartja, s így „alapmorfémáját” – láthatóan – a (finnugor eredetű) *jár* igével azonosítja.

Kétséget kizáróan bizonyítható azonban, hogy a *járóbúza* előtagja idegen eleme nyelvünknek, pontosabban a szerbhorvát *jara pšenica* ‘tavaszi búza’ (Kovács: SzMSz. *jár*<sup>1</sup>, nőnemű *jara* ‘tavasz, tavaszi’ a.) szószerkezet jelzőjének népetimológiás adaptálása. A jelzői szerepű előtag megvan ugyanebben a jelentésben, illetve szókapcsolatban az ukrán, orosz, lengyel nyelvben is, vö. ukr. *яра пшениця*: Там дівчина з чорними очима яру пшеницю поле ‘Ott egy fekete szemű leány *tavaszbúzáat* gyomlál’ (Grinčenko *Ярий, а, е* a.); or. *яровая пшеница* (uo. *Яриця, ці* a.); le. *pszenica jara* (Doroszewski; SĴP. 3: 328 *jary* a.). A *jara, jarovaja* az idézett szláv nyelvek ősi eleme (ĚSSĴaz. 8: 175 *\*jaro/\*jara/jarъ* a.), és a tárgyalt nyelvjárási ‘tavaszi’ jelentésű *járó*-val együtt azonos eredetű a *jérce* ‘növendék tyúk’ és a *jerke* ‘nőstény juh vagy kecske’ szavunkkal, amelyek – mint ismeretes – az ősszláv *\*jarъ* ‘tavaszi’ :> ősszláv *\*jarъka* ‘tavaszi állat vagy növény’ folytatásai (TESz. *jérce* és *jerke* a.).– Az elmondottak alapján most már kétséget kizáróan megállapíthatjuk: a szerbhorvát *jara pšenica* jelzős szószerkezet első – *jara* ‘tavaszi’– elemét a magyar nyelvérzék a *járó* ‘aki, ami jár’ melléknévvel azonosította, utótagját pedig magyarra fordította. A *járóbúza* összetett szónak elsődleges jelentése nyelvünkben is ‘tavaszbúza’ volt (ez őrződött meg máig változatlanul például Magyarbikalon), a többi nyelvjárásban viszont jelentésbővülésen ment át (l. fent).



– E mutáns, azaz népetimológias adaptálás + (rész)fordítás létrejötte így ábrázolható:

szbhv. *jara pšenica* ‘tavaszbúza’ → m. *járóbúza* [← *jár-ó* ‘aki, ami jár’ + *búza* (a *pšenica* tükörfordítása)] ‘tavaszbúza’ → ‘összel-tavasszal egyaránt vethető búzafajta’

Megemlítem, hogy a szerbhorvát *jaro žito* ‘tavaszi árpa’ (ERHSJ. 1: 755 *jâr* a.) is bekeült Szeged nyelvjárásába: *járóárpa* ‘olyan árpafajta, amelyet ősszel-tavasszal egyaránt lehet vetni’ (SzegSz. *járóárpa* a.). – A mutáns itt is az előbbi példához hasonlóan keletkezhetett, azaz:

szbhv. *jaro žito* ‘tavaszi árpa’ → m. *járóárpa* [← *jár-ó* ‘aki, ami jár’ + *árpa* (a *žito* tükörfordítása)] \*‘tavaszi árpa’ → ‘összel-tavasszal egyaránt vethető árpafajta’.

19. A Nagybányától délnyugatra levő Koltón a ‘kockatésztával készült tésztalevés’ [eredetileg szerintem: \*‘kockatészta’] jelentésű

#### *kócos haluska*

szókapcsolat az Új magyar tájszótárban a *kócos* 1. ‘borzas < haj >’, 2. ‘hosszúszőrű < ló >’, 3. ‘rojtos < abrosz >’, 4. ‘nem sima, bolyhos < szövet >’ stb. szócikkében van elhelyezve (ÚMTsz.). – Ez az adat azonban kakukkfióka, tudniillik a *kócos* előtag alapmorfémája etimológiailag nem azonos a szláv eredetű (TESz., EWUng.) *kóc* ‘csepű’ [→ ‘összekuszált haj, szörzet’ stb.] szóval, hanem román jövevényszó. – Nyelvjárási szakirodalmunkból ismert, hogy a székely csángó *kolcos laska* ‘szögletes metélt’ jelzőjének *kolc* ‘valaminek a sarka, (párna) csúnya’ alapszava a román *colț* ‘ua.’ átvétele (Márton Gyula – Péntek János 1977 *kolc* a.). A *kolcos*-nak koltói *kócos* változatát a 1. ‘borzas <haj>’, 2. ‘hosszúszőrű < ló >’ stb. jelentésű *kócos* homonimája határozta meg. Érdekessége, hogy e másodlagos értelmesítés útját-módját szabályos hangváltozás is „egyengette”, vö. *bolt* > nyelvjárási *bót*, *folť* > nyelvjárási *fót* stb.

A román *colț* is bekerült a következő moldvai magyar nyelvjárásokba: (Moldva, Klézse) *kóc*. ‘sarok, szöglet’, (Klészse) *kóc* ‘kis hely, zug’ (ÚMTsz. *kóc*<sup>3</sup> a.); (Klészse) *kóca*, ebben: *kócába* ‘sarok, szöglet’: *Kinek odatalál Asszon-felesége, Annak vegyék fejét, Rakják a kócába* (népballadarészlet: uo. *kóca*<sup>2</sup> a.); A székely csángóban *kolcocska* ‘sarkocska’ képzett alakját is feljegyezték (Márton Gyula – Péntek János 1977 *kolc* a.). – Ezeknek az ismereteknek a birtokában most már felvázolható a *kócos haluska* értelmezett szókapcsolat – szabályos hangváltozással megtámogatott – népetimológias átalakulása:

rom. *colț* ‘sarok, szöglet’ > m. *kolc* ‘ua.’ → *kolcos haluska* ‘szögletes levestészta’ → ‘kockatésztával készült tésztalevés’ ⇨ *kócos haluska* ‘ua.’ [← *kócos* ‘borzas <haj>’ stb.].

20. Az erdélyi Málnás nyelvjárásában ‘az istállóval rendelkező csűr istállója fölötti padlásrész’-t – Herman Ottó (1914: 72) megfogalmazásában: ‘az istálló padlásüregé’-t

#### *istálló odva*

-ként jegyezték fel (ÚMTsz. 2: 1105).

E szintagma alaptagjának előzménye – szerintem – (*odor* :) *odra* lehetett, miként ezt az alábbi példák (MTsz. 2: 3 *odor*, *udor* a.) igazolják: *A csürnek széles a szé-rűje s az odrának nagy a réve* (Székelyföld); *Két egész odor gabonája lett* (Háromszék vármegye Kovászna). Álljon itt még néhány – a TESz.-nél és az EWUng.-nál jóval korábbi – nyelvtörténeti adat:

1593: Az *odorban* való búzából az zolgaknak fizessenek meg; 1630: Maradék zabot az csür *odrában*; 1648/1687 k.: ... A' Csürnek földit tartozzanak ... az *odrával* édgyütt meg csinálni; 1744: A Csürnek két felől két *odra*; 1785: Egy Csür, melynek Székely modra két felől két Istállója, és azok felett, két gabona tarto *Odra* vagyon, Szalma Sub [= zsup] fedele; 1817: Ezen Esztendöb(en) is meg kaszált annak szénáját *odorban* s híjakban rakattatva talált Széna Füvek ezek (SzT. 9: 969; a szavakat én emeltem ki: M. S.).

Első ránézésre megállapíthatnánk, hogy Málnás nyelvjárásában az elavult *odor* : *odra* szót a nyelvérzék *odu* : *odvá*-ra értelmesítette, vagyis a példánkban

*istálló \*odra* → *istálló odva*

metamorfózis történ(het)et. – Körültekintőbb vizsgálattal azonban kideríthető, hogy ez a feltevés téves. A nyelvészeti irodalomból ugyanis kitűnik, hogy az erdélyi nyelvjárások két *odor* szót ismernek:

*odor*<sup>1</sup> '(az istállóval rendelkező) csür két oldalán levő rekesz, ahova a gabonát rakják' ← 'szénapadlás' (szláv jövevényszó: minden bizonnyal a szlovén *óder* 'szénapadlás' átvétele: TESz., EWUng.) és

*odor*<sup>2</sup> 'üreg, odú, lyuk' → 'mélyedés a mederben' stb. ( a finnugor eredetű *odu* alapszóból denominális -r képzővel keletkezett: TESz., EWUng.).

E tényekből már jól látható, hogy a málnási példánk kiindulópontja valójában 'az istállóval rendelkező csür két oldalán levő rekesz, ahova a gabonát rakják' jelentésű *odor*<sup>1</sup> kellett hogy legyen, ezt a szót hozta kapcsolatba a nyelvérzék az 'üreg, odú, lyuk' jeletésű *odor*<sup>2</sup> homonimájával (l. a föntebb idézett 'az istálló padlásürege' Herman-féle megfogalmazást), majd csak ezután, harmadik lépésként – az '*odor*<sup>2</sup> : *odra* ↔ *odu* : *odva*' fogalmának korrelációja alapján – jött létre a málnási *istálló odva* szintagma. – Az előző képlet tehát ekként módosul:

*istálló odra*<sup>1</sup> 'a csür két oldalán levő gabonátároló rekesz' → *istálló odra*<sup>2</sup>  
'a csür két oldalán levő gabonátároló ürege' → *istálló odva* 'ua.'

21–23. Balogh Lajos és Király Lajos közös munkájából ismeretes, hogy Somogyban a bütykös lábú lovat többnyire *himpókos*-nak nevezik, magát a bütyköt pedig *himpók*-nak, illetőleg egy esetben (Orciban) *impók*-ot említettek; ha viszont végig dagadt a ló lába, akkor Magyaregres, Kaposfüred, Orci és Attala nyelvjárásában ezt a betegséget *borzás*-nak, a ló térdé alatt keletkezett csontkinövést pedig Somogyiszilen *osztetem*-nek, valamint *szarvasztem*-nek nevezik (Balogh – Király 1976: 105). – A *himpók* és a *borzás* elnevezésekről már tudjuk, hogy a népetimológia kohójában ötvöződtek:

*ín + pók* → *hím + pók* [← *hím* ‘megtermékenyítő’]

(TESz. *inpók* a.), illetőleg:

*bozdás* ‘dagadt, visszeres (láb)’ → *borzás* [← N. *borzás* ‘bodzás’]

(Mokány 1995: 23–26).

Az alábbiakban részletesebben megvizsgálom az *ősztetem* és a *szarvastetem* összetett szavak etimológiáját, valamint keletkezésüknek szemléleti alapját.

Az

### *ősztetem*

jelzői szerepű előtagja ‘a szarvassal rokon, de kisebb, kecses termetű kérődző állat, azaz *öz*’ szóval azonos, utótagja pedig közvetlen kapcsolatban van a *tetem*-nek elavult ‘élőlény csontja’ (TESz. *tetem* a.) jelentésével. Ez utóbbi értelmezést igazolja a következő példa is: *őzcsont* 1. ‘az *öz* csontja’, 2. (kört[ani]) ‘kóros kinövés a lovak lábán’ (Ballagi Mór 1868–1873 *öz* a.); a *tetem*-et itt ugyanis az egyértelműbb *csont* szorította háttérbe.

‘A ló térde alatti csontkinövés’ jelentésű *ősztetem* etimológiáját, keletkezésének szemléletét a vele azonos szemantikájú *szarvastetem* összetétel, illetőleg ennek jelzői szerepű *szarvas* előtagja segít megfejteni.

A

### *szarvastetem*

megnevezés, véleményem szerint, úgy keletkezett, hogy magának a *tetem*-nek, azaz a ‘csontkinövés’-nek, *szarvra* emlékeztető, *hosszúkás* alakja van. Ennek a megállapításnak valós voltát az alábbi példa igazolja: „*Tetem* – csontos képződmények, leginkább a ló lábán mint: *őztetem*, *nyúltetem*, *holttetem*, *kaptatetem*, *gyűrűtetem* (én emeltem ki – M. S.); közös jellegük az, hogy, a gyűrűtetem kivételével, *hosszúkások*” (Herman 1914: 261). – Miután a nyelvérzék a *szarvastetem* összetétel jelzői szerepű *szarvas* ‘szarvhoz hasonló’ előtagját idővel vagy a szarvas állatnak, vagy – a ‘*szarvas* ↔ *öz*’ korrelációja alapján – a vele rokon, de kisebb, kecses termetű gímszarvasnak a nevével hozta kapcsolatba, létrejött az *őztetem* → *őzcsont* megnevezés. – Az átalakulási folyamatot így szemléltetem:

*szarvastetem* \*‘szarvhoz hasonló csontkinövés a ló lábán’ → ‘szarvas állatról elnevezett csontkinövés a ló lábán’ [← *szarvas* ‘állatnév’] → *őztetem* ‘özről elnevezett csontkinövés a ló lábán’ → *őzcsont* ‘ua.’ [← *öz* ‘gímszarvas’].

Hasonló metamorfózison ment át a

### *nyúltetem*

‘kóros csontkinövés a szarvasmarha lábán’ neve is; vö.: „*nyúltetem* (nyúl-tetem) *ősz[szetett]* fn. Tulajdon ért[elemben] a nyúlnak teteme, különösen csontjai. Átv[itt] ért[elemben] csomós kinövés a szarvasmarhák lábszárain” (CzF.). A fenti Herman-idézetből tudjuk, hogy Czuczor–Fogarasi értelmezése némileg pontatlan, mivel itt is hosszúkás csontkinövéstről van szó, nem pedig csomósról. A *nyúl* előtagban tulajdonképpen a *nyúlik* ige szerepel (vö. nyelvjárási *nyúlvevessző* ‘vékony fűzfavessző’ és talán

*nyúlgát* 'az eredeti védőgátat kiegészítő, hevenyészett, második töltés': TESz. *nyúlgát* a.). – A *nyúltetem* kompozitum szemléletbeli átváltozását így ábrázolom:

*nyúltetem* \*'nyúlt, azaz hosszúkás csontkinövés a szarvasmarha lábán' →  
'nyúlról elnevezett hosszúkás csontkinövés a szarvasmarha lábán'  
[← *nyúl* 'füles'].

24. Kárpátaljai gyűjtőútjaim egyikén – jó két évtizeddel ezelőtt – Fornoson följegyeztem a *toka* 'áll alatti kidomborodó zsírpárna' szónak

### *tokány*<sup>2</sup>

alakváltozatát is. Akkoriban meggyőződéssel vallottam (írásban is; l. Mokány 1980: 54.) e szó szerkezetének kialakulásáról: a *toka* főnév *-ny* denominális névszóképzővel bővült. Ámde A magyar nyelvjárások atlaszának (*Mi van a kövér ember álla alatt?* föltett kérdésre kapott, valamint elnevezési típusok szerint is rendszerezett, szemléltetett) adatai megváltoztatták véleményemet. – Lássuk tehát az 1160. szőlap elnevezési típusait:

a. *toka, tokja*; b. *toka, tokája*; c. *tokál(l), tokálla*; d. *tokány, tokánya*; e. *tokalj*; f. *toka alja*; g. *torkalja*; h. *ajak, ajka, ajaka*; i. *duplaajak*; j. *két ajaka (van)*; k. *másik ajaka (van)*; l. *két álla (van)*; m. *ajak alja*; n. *szak, szaka, szakja*; o. *szaka, szakája*; p. *cak, cakja*; q. *gogyola* és r. *bárba, bárbája*.

Sajószöged (M9) nyelvjárása – nagyjából – két fő elnevezési típusterület (a p. és b.) határán van, így az alábbi (alak)változatok meglétét rögzítették a gyűjtők:

*cak ~ cakja, szak ~ szaka ~ szakja*,  
(ritk.) *tokány ~ (ritk.) tokánya*,  
(ritk.) *toka ~ (ritk.) tokája*

Az f. típushoz tartozó *toka allya* elnevezéssel Csábon (Csz16), a *toka alla* változattal pedig Kálmánscán (D29) élnek, a c. típus Szenta (B35) és Péterhida (D28) nyelvjárásának *tokálla* :> *tokáll* > *tokál* adatait képviseli. Nyilvánvaló, hogy a kálmánscái *toka allya* 'toka alja' birtokos jelzős szerkezetből fejlődött – a két érintkező azonos magánhangzó á-vá való összeolvadásával – a szentai és péterhidai *tokálla*, majd ebből alakult – az *-a* birtokjel elvonásával, illetőleg a szövégi *ll ~ l* analógiájára – a *tokáll* > *tokál* forma. A bemutatott nyelvjárási megnevezések nyelvi fejlődéséből következtethetünk a *tokány*<sup>2</sup> variáns *ny*-ének eredetére, vagyis arra, hogy az előbbihez hasonló fejlődés eredményezte a sajószögedi és a fornosi *tokány*<sup>2</sup> alakváltozat meglétét is, azaz:

*toka ajja* > *tokájja* :> *tokáj* > *tokány*<sup>2</sup> :> *tokánya*<sup>2</sup>

Az *ly > j > ny* hangváltozásra vö. *harkály* > N. *harkáj* > N. *harkány*, *lapály* > N. *lapáj* > N. *lapány* stb. (TESz. *harkály* és *lapály* a.). – Nem zárható ki viszont annak a lehetősége, hogy a N. *tokány*<sup>1</sup>-nak vagy a 'puliszka', vagy a 'pörköltféle húsétel' (MTsz.) jelentésével kapcsolatos képzettársulási hatása segíthette a 'toka' jelentésű *tokány*<sup>2</sup> alakváltozat létrejöttét. Ebben az esetben a változások egymásutánisága ekként módosul:

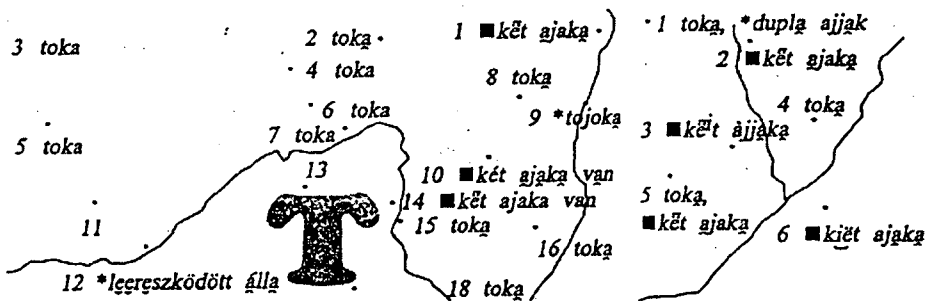
*toka ajja* > *tokájja* :> *tokáj* ⇨ *tokány*<sup>2</sup> :> *tokánya*<sup>2</sup>  
 [⇐ *tokány*<sup>1</sup> 'puliszka' ~ 'pörköltféle húsétel'].

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyelvjárási *tokány*<sup>2</sup> 'toka' alakváltozat szintaktikai szerkezetből – esetleg népetimológia „segítségével” is – egyszavasodott; *ny* elemét – leíró szempontú értékelés alapján – új névszóképzőnek kell tekintenünk. Ez a képző magától értetődően semmiképpen sem azonos azzal az uráli \*-*n*-re visszavezethető -*n* (~ -*ny* ~ -*m*) denominális nőnenképzővel (vö. *gyümölcsény*, *kicsiny* stb.), amelyik minden formájában és funkciójában „elavultnak tekinthető szinte az ómagyar kortól kezdve” (D. Bartha 1958: 108.).

**25. Megjegyzés:** A romániai magyar nyelvjárások atlasza szerint Sepsibükszád (T9) nyelvjárásában a *toká*-nak

### *tojoka*

változata él (RMNyA. IV. kötet, 1164: *toka*). Ez az adat a *toka*, valamint a *két ajaka* (*van*) megnevezés elterjedési területének köztes sávjában helyezkedik el (l. az alábbi szólaprészletet):



Látható, hogy a *tojoka* keletkezését két – területileg egymással érintkező, kölcsönhatásban levő – megnevezés megfelelő részeinek *keveredése* hozta létre; azaz:

*tojoka* ← *toka* x *két ajaka* (*van*).

**26.** Igen tanulságos az alábbi mihályi példában végbement metamorfózis is, tudniillik ennek végeredményeként szintén új nyelvjárási képző keletkezett.

Azt az életbölcsséget, hogy 'megtalálja mindenki a hozzávaló társat' Szamosháton ezzel a közmondással fejezik ki: *Meg'leli zsák a főt-tyát, ecetes kanta dugóú:ját* (SzamSz. *zsák* a.); Szegeden rövidebb változatát jegyezte fel Bálint Sándor: *Mindön zsák mögtaláli a maga főttyát* 'mindenki azt kapja, amit megérdemel' (SzegSz. *zsák* a.); Rábaközben és Csécsényen viszont ez az alábbi tréfás szólással szelődött: *Minden zsáklik főtlik* 'minden zsákra akad folt' (MTsz. *zsák-lik* a.); Mihályi nyelvjárásában az idősebb nemzedék ajkán már csupán kétszavas

*zsákli-főtli*

trefás kifejezéssé zsugorodott, de azért változatlanul megőrizte eredeti jelentését, vagyis „arra az esetre mondják – jegyzi meg Kiss Jenő –, amelyre a »minden zsák megtalálja a maga foltját« közmondás érvényes. Az *isz zsákli-fótlí*: az a *firfi ippenn ollan darabos embër, mind a felesigë*” (MihTsz. *zsákli-fótlí* a.). A közmondás illetén tömörítése („zanzásítása”), meg az összetételek részleges elhomályosulása révén ál- vagy forradásos – trefás hangulatú – ikerszószerűvé válása közrejátszhatott abban, hogy az átlagos nyelvérzék a *-lik* utótagokat *-li* képzőnek fogta föl. Szinkrón szempontból tehát helyes Kiss Jenő megállapítása, miszerint a *zsákli-fótlí* trefás kifejezésnek mind a két *-li* eleme „gúnyos-sértő hatású, expresszív pejoratív képző” (Kiss Jenő 1982: 191). Ezeknek a szóvégi *-li*-knek képzővé válását segíthették még a mihályi nyelvjárás következő szavai: *trotyli* (gúnyos) ‘totykos, nehéz mozgású, esetlen (öreg, kövér ember)’ (< ausztriai német eredetű; vö. ausztriai ném. *Trottel* ‘bárgyú, gyámoltalan személy’, bécsi ném. *trott'l* ‘ua.’ : TESz. *trotli* a.), *bászli* (gúnyos) ‘gyáva, félénk, ijedős’, *kászli* ‘konyhaszekrény’, *teszli* ‘tengelyvégszeg’ stb. (MihTsz.). – A végbement változásokat így ábrázolom:

*Minden zsákli-fótlí* → \**zsákli-fótlí* [= (Ø *minden*) *zsák* + *lik* ‘lyuk’ – *fót* ‘folt’ + *lik* ‘lyuk’] → *zsákli-fótlí* [↔ *zsák* + *li* (Ø*k*) *-fót* + *li* (Ø*k*)] ↔ *trotyli*, *bászli*, *kászli*, *teszli* stb.

A \**zsákli-fótlí* változat feltételezése kevésbé indokolt, mivel itt nem is részletenként követendő komplex változatról van szó, hanem a nyelvjárásban élő *-li* képző asszociatív hatásáról.

## 27. Megjegyzés: A

### *trotli*

‘bárgyú, gyámoltalan (személy)’ jelentésű névszót mind a bizalmas beszédben, mind Mihályi nyelvjárásában a népetimológia terelte hang- és jelentéstanilag a belső keletkezésű – hangutánzó-hangfestő eredetű – *trotykos* (gúnyos) ‘totykos, nehéz mozgású, esetlen (öreg, kövér ember)’ (MihTsz.) szó népes családjába; vö. *trottyos* (népi, bizalmas) ‘öreg, rogyant (férfi)’ (ÉKsz.), nyelvjárási *tratyu* ‘öreg asszony’, nyelvjárási *trogyesz* ‘öreg ember’, nyelvjárási *tortyog* ‘cupog (a vizes cipő)’ stb. (TESz. *trotty* a.). – A népetimológiás változást így szemléltetem

(a) a familiáris beszédben:

ném. *Trottel*, bécsi ném. *trott'l* ‘bárgyú, gyámoltalan személy’ > m.\**trotli* ‘bárgyú, gyámoltalan (férfi)’ → *trotyli* ‘bárgyú, gyámoltalan totykos (ember)’ [↔ *trotykos* ‘totykos, nehéz mozgású, esetlen (öreg, kövér ember)'] ↔ *trottyos*, *trotty*, *totykos*; *totyogós*; stb.,

valamint

(b) Mihályi nyelvjárásában:

ném. *Trottel*, bécsi ném. *trott'l* ‘bárgyú, gyámoltalan (személy)’ > m.\**trotli* ‘bárgyú, gyámoltalan (férfi)’ → *trotyli* ‘totykos, nehéz mozgású, esetlen (öreg, kövér ember)’ [↔ *trotykos* ‘ua.’] ↔ *trottyos* stb.

Az elmondottak azt is megerősítik, hogy mindenképpen indokolt Kiss Jenőnek a megállapítása: a *trotlyi*-nak utolsó szótagja nyelvjárási képző (Kiss Jenő 1982: 191).

28. Vizsgáljuk meg alaposabban az alábbi idézetben kiemelt régi összetett (ragadvány)nevet:

1357: „Petrum dictum *Vosseggw*” (OlkSz. *vas* a.)

Elgondolkodtató, hogy a 14. század közepe táján miért nevez(het)tek valakit ‘Vasseggű’-nek.

Tegyük fel, hogy a hajdan – még az ómagyar korban – élt Péterre azért „ragasztották” ezt a furcsa nevet, mert fémből készült alkalmatossággal – vérttel, páncéllal – védte ülőkéjét az ellenség nyilától, kardjától stb. Ellenben minden védőmezzel rendelkező harcos már abban az időben gyűrűs vérttel óv(hat)ta fenekét. Ha pedig a védőtakarásnak ilyen neve a hadi öltözetnek velejáró tartozéka volt, akkor megkülönböztető – így névadó – jellege nemigen lehetett.

A *vas* anyagnévre ezért aligha gondolhatunk.

Ha viszont az 1422-ben feljegyzett „*Wasfeyw*” személynév ‘störrisch, hartköpfig; csökönös, konok’ (OlkSz. *vas-fejű* a.) jelentését vesszük figyelembe, akkor a *Vosseggw* előtagjának akár ‘kemény’ értelme is szóba jöhetne, csakhogy így e névadás – ‘keményülepű’ – indítéka számomra továbbra is megfejt(het)etlen rejtély marad. (Ezek szerint abban a korban a ló volt a fő közlekedési eszköz; minden lovasnak – harcosnak, gyakran lovagoló „civilnek” – megkeményítette ülését a nyereg?)

E talány megoldásához, úgy gondolom, azért mégis közelebb kerülhetünk, ha a *Vosseggw* jelzős név előtagját – az alábbi *vas* előtagú összetett szavak alapján – a kék, illetőleg lilás-kék színnévvel hozzuk kapcsolatba. Lássuk tehát az idevonatkozó – *vas* előtagú – példákat: *vasfű* ‘apró lilás rózsaszín virágú gyógynövény’ (ÉrtSz.); *vasvirág* ‘fészkeses virágzatú, lila virágú, köves, homokos lejtőkön, töltéseken, seregesen található növény; *Xeranthemum annuum*’ (Uo.); nyelvjárási *vasvarju* ~ *vasvarnyú* ~ *vasmadár* ~ *vaskánya* stb. ‘szalakóta; *Coracias garrulus*’. Ez a madár a tollzatának „kékes színe miatt” (Kiss 1984: 217) kapta a *vas* jelzős nevet, amint ezt az alábbi nyelvjárási névváltozatai is igazolják: *kék szajkó* ~ *kék szalakóta* ~ *kék csóka* ~ *kék varjú* stb.; vö. még Kiss Jenőnek ugyanebből a könyvéből idézett idegen nyelvi megfelelőivel: német *Blauracke* (= kék szalakóta), német *Blaukrähe* (= kék varjú), észt *siniraag* (= kék szalakóta), angol *blue jay* (= kék szajkó), francia *corbeau bleu* (= kék holló). A ‘vízityúk; *Gallinula chloropus*’ is „*Vastyúk* ... nevét a tollzat felül sötét olajbarna, alul *kékesfekete* színéről (én emeltem ki: M.S.) kapta” (Kiss 1984: 143).

Nyelvemlékeinkben egyébként sok példát találunk a *kék*-nek, *kékes*-nek ‘ütés okozta kék folt, kék csík, véraláfutás a testen’ jelentésére. Lássunk előbb a Magyar nyelvtörténeti szótár adataiból néhányat:

1604: *Kéket* ütőc valakin; 1608: Ha valamelly férfitől sebet vennéc is, vagy *kéket*, megölném azt mégis; 1618: Az ő teste merő piros vér rakva *kékeckel* és sebeckel; 1631: Nem gyógyítottad-e szent testének vérrel folyó *kékivel* lelki nyavalyáimat; 1786: Gyenge testén sebeit, vérrel buzgó *kékeit* a ki látja és nem sír, élő hittel az nem bír (NySz. *kék* 2. a.).

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár gazdag példáiból is szemelgettem egypárat:

1573: Ilona Zeoch ferenchne Azt vallia hogy ... Hallotta az azzonnakis panazolkodasat hogi az ura eotet Rongallya very Az atthia twl Mararttert mwttatot *keketis* Neky; 1574: Partas Katalin Azt vallia hogy Mazas Peternel volt es hallota hogi az tarkeowoy Balas felesege kery volt hogi hoza fogadia az zolgalo leant Ne vallion kart, Azt Monta hogi ne(m) fogadia Mert *keket* teot rajta; 1749: Szolga Bíró Uram Dumitru Pantát és Vaszilia Dusát mi okon nem tudjuk keményen meg verte, hogj mostis a *kékét* viselik. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztői megjegyzik, hogy „a súlyos testi sértés esetében a bántalmazott a bíróság előtt megmutatta a verés megkékült helyét; ha aztán a verés a vádlottra bizonyult, a kékmutatás bírságát fizette” (SzT. *kékmutatás* a.);

Íme erre két adat a Magyar oklevél-szótár példanyagából:

1568: . Wer bírságh 400. Szythok f. 1. *Kek mutatas* f 1.; 1594: Az or bírsagoth, parazna bírsaghot, ver mutatasth *kek mutatast* (OkI Sz. *kékmutatás* a.).

A fenti példák tehát valószínűsítik, hogy a *Vosseggw* (ragadvány)név jelzői szerepű előtagjának '*kék(es)*, *liláskék*' lehetett a jelentése; ezzel a névvel olyan embert illet(het)tek, akinek valamilyen (ma már kideríthetetlen) okból jól látható kék(es), illetve liláskék heg(ek) volt(ak) az ülepén, farán.

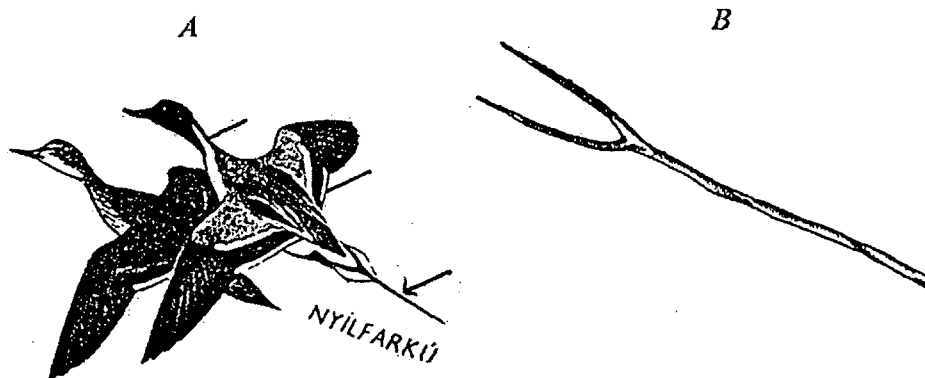
29. Kiss Jenő a Magyar madárnevek című – fent többször idézett – érdekesítő könyvében azt írja, hogy a nyíl farkú réce (*Annas acuta*) a legtöbb nevét – *nyíl farkú réce*, *orsó farkú réce*, *nyárs farkú ruca*, *sugár kacsa* stb. – jellegzetesen hegyes farkáról kapta, de idetartozik a

*villáskacsa*, *vidláskacsa*, *villás farkú ruca*, *villás farkú*, *villás ruca*

megnevezés is, „bár pontatlan megfigyelésen alapul [én ritkítottam: M. S.] – véli a szerző –, hiszen a nyíl farkú réce farka nem villás” (Kiss 1984: 86–87).

A *villás* előtagú megnevezéseknek, szerintem, nem annyira pontatlan, mint inkább más módon megfigyelés az alapja. Ha a madárral tudniillik szemben állunk, akkor *nyíl*-nak, *orsó*-nak, *hegyes*-nek, *sugár*-nak látjuk a farkát, hiszen a gácsérnél a leghosszabb – középső – tollak nyárszerűen, erősen kinyúlnak a farkból. De ha ennek a vízimadárnak a hímjét hátulról nézzük, akkor a hegyes fark a farka tövén kétágú mintázatban végződik, így alakja innen nézve kétségtelenül kétágú villára emlékeztet (l. a mellékelt *A* és *B* képet):





Az előbbihez hasonló – ellentétes – szemléletet tükröznek például ‘a járom felső fája’-nak, a *vállfá*-nak megnevezései az alábbi magyar nyelvjárásokban (MNYA. 171: *vállfa*):

*tolófa*

(Cszsz24: Magyarböd), *toló* (L1, L10: Szinpetri, Fony) stb., illetőleg:

*húzófa*

(E18: Bugyi, F19: Martonfa).

Az ökrök mögött haladó szántóvetőnek szem(lélet)ében ugyanis a járomnak ez a felső része *tolófa*, mert ő úgy érzékeli, látja, hogy az ökrök *toló* erőt fejtenek ki; a jámbor állatokat elől vezetőnek viszont az a meglátása, benyomása, hogy a háta mögött csöndesen ballagó, baktató jószágok *húzó* erőt fejtenek ki: innen a *húzófa* megnevezés.

**Epilógus:** Minek utána el végezvén a fenn elő számlált **29** szavaknak eredetét vizsgáló munkátskámát, szívem szerint kívánom Tekegnek, az el múltott század **29**-dik esztendejében ez világra jött *Sebestyén Árpád* Édes Baráthomnak, hogi az Vristen Ő szent felsége áldgion meg minden kívánságod szerint való jókkal.

## JELMAGYARÁZAT

- ↗ = népetimológias változat(ok)
- ↖ = népetimológias változást indukáló képző-, szó- és/vagy jelentés(változat)
- ∅ = ál-, ill. valós szó- vagy toldalékformáé elíziója
- ↔ = szintaktikai vagy nyelvszemléleti induktor(ok)

## IRODALOM

- Ballagi Mór 1868–1873: *A magyar nyelv teljes szótára I–II*, Budapest, Franklin.
- Balogh–Király 1976: *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*, Budapest, 1976, Akadémiai.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- D. Bartha Katalin 1958: *Magyar történeti szóalaktan II: A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- SJP. = Witold Doroszewski főszerk. 1958–1969: *Słownik języka Polskiego I–XI*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”.
- ÉKsz. = Juhász József szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár I–II*, Budapest, MTA.
- ÉSSIJaz. = O. N. Trubačev szerk. 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*, Moszkva, Nauka.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–4: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Fasmer, Maks 1973: *Этимологический словарь русского языка I–IV*, Moszkva, Progress.
- Ferianc, Oskar 1958: *Slovenské nazvoslovie vtakov*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- FNESz.<sup>4</sup> = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II, Budapest, Akadémiai.
- Gálffy Mózes–Márton Gyula 1965: Tájszók Kalotaszegről és környékéről, in *Studii de lexicologie*, Cluj, Univerzitatea Babeş – Bolyai, 7–156.
- Herman Ottó 1914: *A magyar pásztorok nyelvkincse*, Budapest, Hornyánszky.
- Holub, Josef–Stanislav Lyer 1978: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství.
- Grinčenko, B. D. 1907–1909: *Словарь украинского языка / Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом, Київ, 1958).
- Hvozdzik János szerk. 1933: *Magyar–szlovák részletes szótár. Magyar–szlovák rész*, Košice, Sajat kiadásban.
- Isačenko, A. V. 1950–1957: *Slovensko–ruský prekladový slovník I–II*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Kiss Jenő 1982: *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Jenő 1984: *A magyar madárnevek (az európai madarak elnevezései)*, Budapest, Akadémiai.
- Márton Gyula – Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*, Bukarest, Kriterion.

- MCsángNyA. = Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila 1991: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II* = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 193, Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság, Akaprint.
- MihTsz. = Kiss Jenő 1979: *Mihályi tájszótár* = *Nyelvtudományi Értekezések* 103, Budapest.
- Mokány Sándor 1980: *Magyar szófejtések* = *Nyelvtudományi Értekezések* 105, Budapest, Akadémiai.
- Mokány Sándor 1995: *Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód* = *Hungarológia* 8, Budapest, Quality Sign, 3–108.
- MNy. = Magyar Nyelv. Folyóirat, Budapest, I(1905) –.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyei József szerk. 1893–1901: *Magyar tájszótár I–II*, Budapest, Hornyánszky.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- OkIsz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a magyar nyelvtörténeti szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky.
- RMNyA. = Murádin László 1995-től: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pharma Press.
- Szabó T. Attila 1957: *Moldvai csángó csillagnevek*, *Magyar Nyelvőr* 81, 458–462.
- SzékNyfSz. = Gálffy Mózes–Márton Gyula: *Székely nyelvfeldrajzi szótár*, Budapest, Akadémiai.
- SzMSz. = Kovács Kálmán főszerk. 1968–1975: *Szerbhorvát–magyar szótár I–II*, Újvidék, Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, Minerva Subotica.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975–1997: *Erdélyi szótörténeti tár, I–IX*, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk. 1979-től: *Új magyar tájszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ZselNya. = Rónai Béla 1993: *Zselici nyelvátlasz. Nyelvfeldrajzi vizsgálatok a Zselicben*, Pécs. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja és a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

## (VOLKS)ETYMOLOGISCHES SAMMELURIUM

SÁNDOR MOKÁNY

Im Aufsatz behandelt der Verfasser vor allem den Ursprung ungarischer Dialektwörter. Im Ergebnis seiner etymologischen Ausführungen kommt er zum folgenden Resultat:

Das Verb *agyarkáztat* 'keimen lassen' und der Sternname *Jancsika szekere* 'Hänschens Wagen' sind Spiegelübersetzungen.

Das zweite Glied *kadola* in *ekekaloda* 'gegabeltes Holz, auf dem der Pflug unterwegs geschleift wird, Pflugschleife' sowie das Wort *tojoka* mit der Bedeutung 'toka = Doppelkinn' sind durch Wortmischung entstanden.

Die 'dülőút = Feldweg' bedeutende Form *kabolóút* ist die volksetymologische Variante von *kabolaut* 'dgl.'.

Das kurzlebige alte *fa(á)rfur* 'Porzellan' ist ein osmantürkisches Lehnwort.

Der ursprüngliche Bedeutungsbezug der Wörter *ősztetem* 'Knochenauswuchs am Bein eines Pferdes' [= eigtl. *őztetem* 'Kadaver eines Rehs'], *szarvastetem* 'dgl.' und *nyúltetem* (Knochenauswuchs am Bein eines Rindviehes) wurde durch Volksetymologie erheblich verändert.

Die Form *tokány* entstand aus der syntaktischen Konstruktion *toka ajja*, (> *tokájja* :> *tokáj* > *tokány*) das Element *-ny* im Wortauslaut wurde zu einem neuen dialektalen Bildungssuffix umgewertet.

Das Sprichwort „*Minden zsáklík főtlik*“ 'Jeder findet den zu ihm passenden Lebensgefährten, Freund, Kumpel; deutsch etwa: Jeder Topf findet seinen Deckel.' wurde im Dialekt des Dorfes Mihályi zum scherzhaften Ausdruck *zsáklí-főtli* verkürzt, beide *-li*-Elemente wurden durch den Volksmund zu einem neuen dialektalen Bildungssuffix umgewandelt.

Das aus dem Deutschen stammende Substantiv *trotli* 'Trottel; einfältiger, unbeholfener Mensch' hat die Volksetymologie in Lautung und Bedeutung in ein eigensprachliches lautmachendes Wort verwandelt.

Das Bestimmungswort des aus dem Jahr 1357 belegten (Spitz)Namens *Vosseggw* (heute: *vasseggű* = 'Eisenarsch') bringt der Verfasser mit der Farbbezeichnung 'blau, lilablau' in Zusammenhang.

Einander entgegenstehende Betrachtungsweisen zeigen die folgenden Bezeichnungen für Ente (lat. *Annas acuta*) in den ungarischen Mundarten: *nyílfarkú réce*, *orsófarkú réce*, *nyársfarkú ruca*, *sugárkacsa* gegenüber *villáskacsa*, *vidláskacsa*, *villásfarkú ruca*, *villásruca*<sup>1</sup> sowie die Benennungen *tolófa* (etwa: 'Schiebeholz') für Kleiderbügel.

<sup>1</sup>Die ung. Wörter *kacsa*, *réce*, *ruca* bedeuten 'Ente', die vorangestellten Attribute verweisen auf die Schwanzform der Ente. [Der Übersetzer].